

З історії української революції

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

**УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
(березень—листопад 1917 р.)**

За даними першого загальноросійського перепису населення 1897 р., росіяни (русские) становили лише 43 % населення Російської імперії, решта, фактично абсолютна більшість, належала до неросійських народів, національних та етнічних груп. Усі вони тим чи іншим чином були обмежені в своїх національних правах.

Ця обставина ще з другої половини XIX ст. поєднала національні рухи із загальноросійським революційним рухом, а з початку XX ст. зробила національну проблему вибухонебезпечною. Перша світова війна, а в її ході падіння російського самодержавства стали, з одного боку, потужними каталізаторами розвитку національно-визвольних рухів поневолених народів Російської держави, а з іншого — ці рухи помітно вплинули на май-

бутній хід революції. Видатний представник російської революційної демократії, один з керівників Петроградської ради робітничих депутатів, міністр Тимчасового уряду І. Церетелі в своїх спогадах відзначив, що національне питання визначало долю російської революції¹. В усякому разі в Україні революція досить швидко набрала ознак національно-визвольного руху. В історичній літературі домінує думка про те, що в Україні у березні 1917 р. український рух поступався за масштабами загальноросійському революційному руху. Проте численні документи свідчать, що українські організації й ініціативні групи з перших днів березня оголосили про свої наміри і розгорнули масову організаційну діяльність. Місцем їх дії виявилися не далекі глухі села, в яких не відчувалося конкуренції загальноросійських сил, а найбільші промислові центри. Вже 2 березня відозвою “До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів” заявив про себе Тимчасовий Український революційний комітет м. Петрограда². Через десять днів комітет підготував масову 20-тисячну маніфестацію у центрі Петрограда, яка своїм розмахом вразила російську революційну демократію. 17 березня делегація представників українських організацій Петрограда відвідала голову Тимчасового уряду, якому вручила пам’ятну записку з розгорнутим планом вимог у національній сфері³. Через два дні згадані петроградські організації об’єдналися навколо створеної ними Української національної ради, яка згодом тісно співпрацювала з Українською Центральною Радою⁴.

Подібним чином діяли й українські угруповання Москви, спочатку (7 березня) вони підготували відозву “Наші вимоги (від українських організацій)”⁵, а у квітні розгорнули велику роботу по об’єднанню діяльності “українських організацій і партій у Москві”⁶.

Буквально в перші ж дні чи тижні після падіння самодержавства легалізувалася діяльність українських угруповань Одеси, Харкова, Полтави, Чернігова. Українці Одеси на початку березня створили Керівничий комітет, який одразу ж направив свого представника до щойно утвореної Центральної Ради⁷. У Харкові українці 3 березня відзначили падіння самодержавства маніфестацією під жовтоблакитними прапорами, а вечором того ж дня обрали тимчасовий організаційний комітет для керівництва українським рухом⁸. 8 березня цей комітет був реорганізований у постійний. Одним з найпомітніших успіхів у його діяльності стало налагодження видання тижневика “Рідне слово”⁹. У Полтаві 8 березня на урочистих зборах українців було обрано спеціальну інформаційну комісію — Український комітет, який мав інформувати громадськість про розвиток революційних подій. Окрім цього, організації українських партій створили спільну Раду поступових українських партій м. Полтави¹⁰.

З невеликим запізненням, лише 18 березня, відбулася перша публічна українська акція в Чернігові. Це були збори, скликані міським відділенням Товариства українських поступовців, але вже на цих зборах була продемонстрована готовність розгорнути широку і різнопланову діяльність, особливо в культурно-освітньому напрямку¹¹. Недалеко від губернських центрів відстали повітові. Сили української інтелігенції у повітах були невеликими, але було достатньо й активності кількох осіб, щоб національний рух виявив себе. Наприклад, у Конотопі українські збори 11 березня ініціювали створення Українського товариства на чолі із спеціальною Радою. За тиждень було розроблено і затверджено його статус, надіслано вітальну телеграму Тимчасовому урядові, проведено панахиду по Т. Шевченку¹².

Джерела містять чимало різної інформації, яка свідчить про широку географію українського руху. Наприклад, на з’їзд Товариства українських

поступовців (ТУП), що відбувся 25—26 березня у Києві, поряд з делегатами від громад Катеринослава, Москви, Одеси, Петрограда, Полтави, Харкова, Чернігова, прибули делегати з Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського, Єлисаветграда, Сум, Сосниці, Кременчука, Переяслава, Костянтинограда, Умані, Катеринодара, Гадяча, Лубен, Золотоноші та інших міст і містечок України.

З моменту легалізації українського національно-визвольного руху географія його поширення стрімко вийшла за межі етнічних українських земель. Рух активно розгортався серед східної української діаспори, про що вже свідчили події, що відбувалися у Петрограді і Москві, він швидко сягнув Сибіру і Далекого Сходу, не кажучи вже про Кубань, густо населені українцями південні повіти Курської, Воронежської губерній та земель Області війська Донського.

Аналізуючи територіальні особливості українського руху, насамперед варто відзначити його києвоцентричність. Київ одразу ж заявив себе безальтернативним центром руху, його координатором і організатором. З усією очевидністю ця обставина виявилася у створенні та діяльності Української Центральної Ради. Проте перші тижні революції говорять швидше про стихійний вибухоподібний характер українського руху, ніж про його монолітність та організованість*. Інваріантність форм руху на місцях, його багатопартійність свідчать про стихійність процесу, який треба було консолідувати спільними завданнями й організаційно об'єднати. Вироблення загальнонаціональної програми та створення різноманітних за формою осередків у єдиний консолідований рух становила його характерну особливість у перший місяць революції. На думку активного учасника подій української революції М. Ковалевського, першим кроком до значного поширення української національної ідеї було гасло “Вільної України”. Воно мало багато варіантів і дуже часто зустрічалось у текстах вітальних телеграм від українських організацій Тимчасовому уряду чи Центральній Раді, на прапорах і транспарантах під час мітингів та демонстрацій. Своєю узагальнюючою формою гасло “Вільної України” й об'єднувало різні в соціальному плані українські сили, а “що більше, в ньому містились також сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить його нарівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини — “чоловіка вулиці” (як це часто говорять тепер), яка становила переважаючу масу українського народу”¹³.

Перші документи, які засвідчили появу українських організацій, по-різному конкретизували національні домагання. У більшості з них висувалися вимоги запровадження навчання рідною мовою, розширення сфер її вжитку, заклики “до праці на українській ниві”. Саме такою була перша декларація ТУП від 8 березня 1917 р. Вона закликала українців організовуватися, створювати український національний фонд, закладати українські школи, відновлювати “Просвіти”, підтримувати українську пресу, готуватися до Установчих Зборів, на яких треба буде твердо й однодушно відстоювати “автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі”¹⁴. Відозва українських організацій Москви від 7 березня теж передбачала вирішення питання автономії України в межах Російської Федерації майбутніми Установчими Зборами, а запровадження національних мов у школах, адміністративних та судових установах рішеннями уряду¹⁵.

Значно радикальнішою виглядала відозва Петроградського Тимчасового українського революційного комітету від 2 березня. Комітет закликав

українські культурні та політичні сили Петрограда “дати гасло боротьби за національну волю українського народу, а також зорганізувати під тим гаслом і повести до боротьби ще незорганізовані й розкидані українські демократичні маси”. Комітет вважав, що “найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу”. Таким є ідеал, до якого слід прагнути, а от практичне завдання, на думку комітету, описувалося гаслом перебудови Російської держави у федеративну, демократичну республіку з “якнайширшою національно-територіальною автономією України”¹⁶.

Отже, Тимчасовий український революційний комітет, який складався переважно зі студентської молоді, першим закликав не до чекання рішень російського уряду та Установчих Зборів, а до рішучих дій, спрямованих на реорганізацію Росії та здобуття нового автономного політично-державного статусу України. Саме так визначив завдання УЦР і М. Грушевський після повернення із заслання до Києва. Формуванню широких українських “постулатів і домагань” Грушевський присвятив серію статей у “Новій раді”. Згодом ці статті, дещо відредаговані та доповнені, він видав у вигляді брошури “Вільна Україна. Статті з останніх днів”. М. Грушевський неодноразово повертався до згаданої теми у своїх публіцистичних працях “Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”. В статтях “Велика хвиля” і “Повороту немає” М. Грушевський висловлюється за надання українському рухові широкого політичного поступу, пише, що програма культурного самовизначення України вже нікого в Україні не задовольнить: “Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв’язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад”¹⁷.

Отже, гасло “Вільної України” досить швидко й адекватно трансформувалося у гасло “Національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії”. Одночасно виявилось, що саме воно якнайкраще об’єднує всі українські політичні сили від найлівіших до найбільш правих. Українські есдеки, есери, радикал-демократи і навіть народна партія в своїх резолюціях декларували необхідність боротьби за здійснення національно-територіальної автономії, тоді як досить далеко розходились у вирішенні інших проблем. В українській історіографії досі побутує думка про протистояння весною 1917 р. автономістів та самостійників. З цього факту робиться ряд висновків про ймовірність альтернативного тому, що запропонувала і направляла УЦР, розвитку національно-визвольного руху. Автор прагнув виявити якомога більше автентичних самостійницьких документів, щоб на їх підставі можна було відтворити реальний образ самостійницької течії, конкретизувати її програму. Досягти помітних успіхів у цьому напрямі практично не вдалося. Це схиляє до думки про спонтанність дій та неорганізованість самостійників, відсутність у них будь-якої конкретної ідеологічно виваженої програми, як і відсутність реальних організацій та широкої соціальної бази^{**}. Навіть ЦК Української народної партії, оголосивши у березні 1917 р. про відновлення діяльності партії, зазначив, що однією з її практичних програмних засад є перетворення Російської держави у вільну, дружню спілку вільних народів, побудовану на федеративній основі¹⁸.

Наведемо ще один цікавий епізод, який стався під час з’їзду українських правників у червні 1917 р. Першу доповідь на ньому про державний

лад в Україні зробив М. Грушевський. Він почав з того, що український народ з давніх-давен жив власним державним життям. У зв'язок з Московією 1654 р. він увійшов “яко самостійний державний народ”. Переяславська угода зв'язала дві самостійні держави. Тому, вважав М. Грушевський, у даний момент Україні повинен бути наданий державний характер, а зв'язки України і Росії мають творитися виключно на федеративних підставах. Промова була схвалена оплесками, а представник Союзу української державності професор Герасимович оголосив, що його організація “стоїть на тій самій платформі, яку зазначив у своєму докладі проф. Грушевський”¹⁹.

Не витримує перевірки документами думка про якусь особливу роль, зіграну самостійниками в українізації частин російської армії, як і твердження про те, що федералістична концепція автономістів цілком заперечувала доцільність національної армії і зумовила їх нехтування проблемою армії. Варто визнати, що документи, які засвідчили початок українського руху в армії, в ідеологічному плані надзвичайно суперечливі. Так, в оголошенні про створення 9 березня 1917 р. у Києві Установчої української військової ради, з одного боку, зазначалося, що кожен військовий-українець повинен вважати себе членом української національної армії, а з іншого — що ця армія знаходиться під проводом Верховного головнокомандуючого, призначеного Тимчасовим урядом, і є складовою частиною російської армії, що ця армія “служить і служитиме спільній нашій отчизні, оновленій Державі Російській, обороняючи її свободу і незалежність до останньої краплі крови”²⁰.

Про загрозу ворога “нашій спільній Вітчизні-Росії”²¹ йшлося у постанові про створення українського охочекомонного (добровольчого) полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, яку ухвалило Українське військове віче у Києві 11 березня 1917 р. У статуті Товариства ім. гетьмана П. Полуботка, створення якого в літературі традиційно приписується групі М. Міхновського, записано, що воно “має на меті згуртування й стоваришування в одній сім'ї усіх вояків, лікарів і військових урядовців української народності під прапором Федеральної Росії — Автономної України”²². Зовсім не знаходимо в документах критичних виступів самостійників проти ідей автономії, а їх членство у Центральній Раді (М. Міхновський, В. Отамановський) переконує у неспростовуванні висловленої вище думки.

З іншого боку, гасло національно-територіальної автономії зовсім не означало ідейну й апіорну відмову від державності та суверенності України. Швидше це був цілком необхідний і послідовний крок до них. Проте крок, який було зовсім не просто зробити, тому що ідейно-теоретична підготовка його була досить слабкою, а ще гірше стояла справа освідомлення мас. Тому з кінця березня в українській пресі з'явилося чимало теоретичних і пропагандистських статей, автори яких намагалися на різні бoki тлумачити ідею автономії. Легітимність автономного устрою України багатьма авторами виводилася з факту Переяславської угоди 1654 р., яка передбачала збереження власного державно-політичного устрою України. Історичне минуле використовувалося для дискредитації царського централізму, його повної негачії. Централізм мав бути цілком зруйнованим і заміненим федералізмом — таким державним устроєм, який давав, на думку українських політиків, змогу гармонізувати державні інтереси окремих народів. “Федералізм — єсть дальший розвиток принципу незалежності народів, а не його приниженням”, — писав П. Феденко²³.

Майже одночасно із статтею Феденка у київській пресі з'явилася стаття М. Ткаченка, який звернув увагу на таку обставину. Майбутня автоно-

мія України має творитися не стільки рішенням Тимчасового уряду, скільки **волею та правом українського народу** (ця думка дала назву статті): “...Український народ утворює сам свою автономну країну на власних Установчих Зборах (Учредительном Собрании), зваженої з власного права, входячи по своїй охоті, а не з примусу в спілку з іншими націями Росії й утворюючи Російську Федеративну демократичну республіку”. Якщо це вдасться, міркує автор, то “не будемо зараз створювати власної незалежної від Росії держави, тільки сполучимося з нею в федеративну спілку”. На цій підставі Ткаченко робить важливе узагальнення: “Отже, федеративна республіка — се значить республіка складена зі сполучених окремих держав, які віддають спільні справи у ведення спільному урядови”²⁴.

Обговорення питання про характер майбутньої автономії та принципи її розбудови стало в центрі уваги з’їздів ТУП, УРДП, УСДРП та УПСР. Приділяючи особливу увагу питанню автономії, з’їзд Товариства українських поступовців перейменував себе у Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ). З’їзд рішуче відхилив тактику пасивного очікування проголошення автономії Тимчасовим урядом, і висловився за негайне всіма силами і засобами утворення автономії, щоправда, зберігаючи остаточну санкцію її за Всеросійськими Установчими Зборами. З’їзд доручив вищому керівному органу союзу — Раді — утворити спеціальну комісію для розробки конституційного проекту автономії України²⁵. На початку квітня відновила свою діяльність надзвичайно близька до СУАФ — ТУП Українська радикально-демократична партія. До вимог автономно-федералістичного ладу своєї старої програми партія додала лише тезу про майбутній республікансько-демократичний і одночасно федеративний устрій Росії²⁶.

У березні 1917 р. легалізувала своє існування Українська соціал-демократична робітничка партія. Вибух українського руху підштовхнув партію до глибокої переоцінки окремих програмних положень. Квітнева конференція УСДРП дійшла висновку, що федеративна перебудова Росії як союзу національно-територіальних чи територіальних одиниць зовсім не шкодить пролетаріатові і навіть корисна йому. Конференція взяла на себе право (останнє слово у зміні програми залишалося за майбутнім з’їздом УСДРП): “Позволити товаришам по партії підтримувати принцип федеративного устрою Російської Демократичної Республіки”²⁷. Це був перший крок уперед. Наступним стало визнання невідкладним завданням сучасного моменту і для українського пролетаріату, і для всієї України — здійснення принципу автономії. Конференція вважала, що для її досягнення потрібно негайно почати підготовку до скликання Всеукраїнських територіальних зборів, закликала до вияву громадської і народної (національної) ініціативи. Як згадував учасник конференції М. Галаган, останнє було “нічим іншим, як закликом до широких українських мас здійснити національну революцію і автономію України *“via facti”*”²⁸.

У ставленні до Тимчасового уряду українські соціал-демократи, з одного боку, висловилися за підтримку, а з іншого — за уважний контроль “з метою примусити його до послідовного здійснення соціальних, політичних і національних вимог української демократії”. У загальному плані з резолюцій конференції варто виділити тези про те, що здійснення народоправства в Україні тісно пов’язане із здійсненням національної програми УСДРП, негативне ставлення до цієї програми послаблює розмах і число революційних сил, веде в табір контрреволюції та сепаратизму ті елементи буржуазного українського суспільства, які зараз можна використати. З приводу останнього конференція визнала, що на виборах до Все-

російських Установчих Зборів за відсутності власного кандидата варто входити в угоду і підтримувати ті соціалістичні й буржуазні групи, які “поряд із загальнодемократичними вимогами визнають національну програму і тактику УСДРП”. Одночасно у спеціальній резолюції було оголошено, що в даних умовах “негайне об’єднання з російською с.-д. неможливе”²⁹, часткові угоди й об’єднання можливі лише з тими організаціями РСДРП, які визнають програмні положення українських еседеків. Отже, конференції вдалося національними завданнями потіснити класові, і це, треба підкреслити, дало змогу зміцнити лави українського руху, а українським соціал-демократам посісти місце першої скрипки в оркестрі Центральної Ради.

Ще радикальніше звучали постанови установчого з’їзду українських есерів. У загальній частині, де йшлося про декларування принципу федеративного устрою Росії та національно-територіальної автономії України, постанови з’їзду УПСР збігалися з постановами конференції УСДРП. Але з приводу скликання установчої територіальної ради вводилося застереження, що всякі насильні перешкоди з боку російського уряду скликати таку раду, партія буде розглядати як “продовження тієї самої імперіалістичної політики захвату і гніту, яку вели щодо України московські царі й російські імператори”. Від Тимчасового уряду також вимагалось, щоб він “декляраційним актом заявив про своє відношення до автономії України”³⁰. Коментуючи рішення з’їзду, П. Христюк писав, що УПСР “виразно виходила в своєму рішенні національної проблеми з визнання принципу національної суверенності українського народу. Цей принцип мав втілитись в життя через Українську Установчу Раду, скликану раніше Російських Установчих Зборів”³¹.

Отже, бачимо, що всі без винятку українські політичні партії й більшість громадських і професійних організацій та об’єднань взяли на своє озброєння принципи автономії та федералізму, активно пропагували їх у своїх програмних рішеннях, політизуючи й ідейно оформляючи стихійний український рух. До його організаційного вивершення залишалось зробити ще один важливий крок: узгодити окремі деталі і виробити спільну загальнонаціональну платформу.

Це завдання мав вирішити Всеукраїнський національний конгрес. Ідея проведення такого конгресу виникла в середовищі одеського Керівного комітету на початку березня. Після повернення М. Грушевського до Києва вона отримала нове продовження. Саме Грушевський сформулював одне з гасел моменту: “Завершити нашу організацію”, маючи на увазі і Центральну Раду, як керівний центр українського руху, і сам рух. 29 березня у “Новій Раді” М. Грушевський опублікував статтю “На Всеукраїнський з’їзд”, в якій закликав усіх, хто стоїть “на українській політичній платформі”, взяти активну участь у підготовці і проведенні з’їзду. Організація у загальнонаціональному масштабі, на думку голови Центральної Ради, мала бути основним завданням національного конгресу.

Скликання цього конгресу, призначеного на 6—8 квітня 1917 р., надзвичайно вдало вписалося в політичні обставини моменту і стало каталізатором розвитку українського руху, який уже перебував на піднесенні. З вітальних телеграм, які з другої половини березня почали надходити до Центральної Ради у зростаючій щоденно кількості, можна пересвідчитися, що у містах і селах стихійно зароджуються осередки українського руху, відновлюється робота “Просвіт”, подаються голоси за українізацію школи, а соціальні проблеми, особливо на селі, тісно пов’язуються з вирішен-

ням національного питання. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії, про з'їзди яких згадувалося вище. Поряд з партійними з'їздами, на початку квітня відбувся з'їзд селянських спілок, який обрав Тимчасовий комітет Української селянської спілки. На професійному з'їзді про свою консолідованість і національні домагання заявили українські педагоги, підвищеною активністю відзначились українські кооператори. Одним словом, початок квітня 1917 р. можна назвати вибухом української політичної активності, вищим проявом якої стала робота Всеукраїнського національного конгресу.

Конгрес перевершив усі найоптимістичніші сподівання, в Київ з різних куточків України і поза її меж прибуло більше 1000 делегатів. “Киевская мысль” писала 7 квітня, що їх кількість “щогодини виростає за рахунок нових, що прибувають по залізниці, на пароплавах, конях і навіть *per pedes apostolorum* пішки”. Газета назвала конгрес українським патріотичним паломництвом. У новітні часи Україна не знала подібних зібрань. Його робота символізувала пробудження та демонстрацію національної політичної волі.

Глибоке враження епохальності моменту залишилось у багатьох з тих, хто брав участь у цій події. “Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину”, — згадував пізніше учасник тих подій М. Галаган³².

Пробуджена революцією різнолика, слабо організована українська стихія, що лише відчула своє національне “я”, завдяки конгресу перетворилась у могутній масовий національно-визвольний рух. Почуття національної єдності не залишало конгрес, міцніло з кожним днем його роботи завдяки продуманому порядку денному, в основу якого було покладено обговорення питання федеративного переустрою Росії та забезпечення національно-територіальної автономії України. В шести виголошених на конгресі доповідях були розкриті різноманітні аспекти побудови федерації й автономії. В результаті їх обговорення конгрес визнав, що “тільки широкі національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, що живуть на українській землі”, а разом з тим оголосив, що “прихильники нового ладу на Україні не можуть з'являтися пасивними” і повинні за згодою з національними меншинами України “негайно творити підстави її автономного життя”³³.

Отже, Всеукраїнський національний конгрес відіграв визначну роль у розвитку українського національно-визвольного руху. Він одночасно завершив перший після падіння самодержавства етап руху, в ході якого відбулося стихійне пробудження громадсько-політичних українських сил і знаменував перехід до масових політичних акцій та національної консолідації. Підсумовуючи враження від конгресу, кореспондент харківської газети “Рідне слово” 15 квітня писав: “З'їзд переконав усіх — і своїх, і чужих, і друзів, і ворогів, що Український Народ, не дивлячись на більш, ніж трьохстолітній гніт чужих народів і культур, в сю рішучу поворотну історичну хвилю заявив себе не розпорошеним, не розбитим і слабким, а могутнім, дужим, одностайним, кріпким як моноліт, з одною думкою, з одною волею [...]. Сей з'їзд показав, що в настоящий момент за нами не тільки правда, але й сила. Та сила — ми самі, зорганізовані, солідарні маси народу і інтелігенції. Та сила — маси народа згромаджені в партії, професійні, просвітні, наукові та економічні організації, котрі, як один чоловік, з'єднались, домагаючись для свого народу повної автономії України в федеративній республіці Російській”.

Рішення Всеукраїнського національного конгресу, активно підтримані українським загалом, стали потужним імперативом розвитку національного руху, а сам з'їзд — моделлю для проведення губернських українських з'їздів. Перший з них — Харківський український губернський з'їзд — відбувся 16 квітня у піднесеній емоційній атмосфері і продемонстрував, що населення Слобожанщини активно підтримує рішення Всеукраїнського національного конгресу і діяльність Центральної Ради, яку визнано “єдиним представником всього українського народу в межах російської держави”. Харківський губернський з'їзд ухвалив, що здійснення автономії України на Слобожанщині повинно йти через створення мережі повітових, волосних і сільських рад аналогічних Харківській українській губернській раді, яку з'їзд обрав і якій одразу ж доручив “здійснити автономію України на Слобожанщині”³⁴. Аналогічні з'їзди незабаром відбулись у Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській та Чернігівській губерніях.

Поряд з губернськими національними з'їздами українське питання активно обговорювалося на інших численних з'їздах, які відбувалися в повітах і губерніях України. Воно стало постійною складовою частиною порядку денного селянських, студентських, військових, єпархіальних, земських з'їздів та з'їздів рад. Особливим успіхом гасла автономії і федерації користувалися серед селянства, яке організовувалося у Всеукраїнську селянську спілку під керівництвом українських есерів і після нетривалої боротьби фактично вийшло з-під ідейного й організаційного впливу Всеросійського селянського союзу. У квітні—травні 1917 р. на Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Херсонщині, Харківщині та Чернігівщині відбулося ряд селянських губернських і повітових з'їздів. Насамперед вони намагалися вирішити земельне питання, але в їх рішеннях майже без винятку містилися вимоги запровадження автономії України, яка уявлялася гарантією майбутнього справедливого земельного перерозподілу. Так, Київський губернський селянський з'їзд (27—28 квітня) вважав, що земельне питання має вирішити Український Народний Сойм через створення Українського земельного фонду, який буде розпоряджатися всією землею в Україні і даватиме її в користування тільки тим, хто її обробляє своїми руками. Після чого з'їзд ухвалив, що “найкращою формою правління в Росії буде демократична федеративна республіка з автономією народів”, стосовно власного державного устрою, то тут вимагалось “заведення національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національних меншостей”.

Рішення з'їзду були цікаві й тим, що принцип автономії не просто декларувався, а й передбачався певний механізм його здійснення. Зокрема, він вимагав, “щоб Временне правительство негайно, привселюдно признало право Украинского народа на национально-территориальную автономию”³⁵. Селянський рух став наймасовішою складовою частиною українського національно-визвольного руху, він тісно зв'язав вирішення національних проблем із соціальними, насамперед аграрною.

Не менш соціалізованою була й інша складова національно-визвольного руху — український рух у російській армії. З другої половини квітня 1917 р. він набув широкого масштабу, до того ж, розпочавшись стихійно, швидко набрав організованих форм. 15 квітня “Киевская мысль” повідомила про утворення у Мінську Української ради Західного фронту, яка оголосила, що поділяє програму УЦР, вимагає автономії України і федералізації Росії. Згодом подібні ради створилися на всіх фронтах та Чорноморському флоті. В архівах і тогочасній періодиці знаходимо чимало доку-

ментів щодо розвитку українського руху в армії. Передусім це резолюції трьох Всеукраїнських військових з'їздів, а також з'їздів окремих фронтів, телеграми, відозви українських військових громад. Вони показують, що цей рух мав насамперед соціальний і політичний характер, а вже потім з великими застереженнями його можна розглядати як процес формування української армії. Одночасно ці документи спростовують твердження про свідоме небажання Центральної Ради займатись військовими проблемами. Як відзначав М. Грушевський, військова справа була "постійною інтегральною частиною української національної політики"³⁶.

Якби це було не так, тоді б важко було б пояснити, чому українці-військові так активно підтримували домагання Центральної Ради. Розглянемо це на прикладі Першого Українського військового з'їзду (5—8 травня 1917 р.). З'їзд мав демонстративно політичний характер, хоча у його порядку денний було внесено чимало суто військових питань. Хід з'їзду супроводжувала різка критика Тимчасового уряду за ігнорування ним українських проблем. У резолюціях, схвалених з'їздом, критика була дещо згладженою, але не настільки, щоб не помітити її радикальність і безкомпромісність. Він визнав необхідним "вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України"³⁷. Першим кроком до реального здійснення цього акту з'їзд вважав за необхідне призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України. Іншою постановою з'їзд прагнув реалізувати ідею Національного конгресу про створення Всеукраїнського крайового органу на чолі з крайовим комісаром уряду. Щодо Центральної Ради була ухвалена спеціальна резолюція, якою визнавались особливі заслуги УЦР у справі об'єднання сил українства, зростання його національної та політичної свідомості. З'їзд зажадав, щоб УЦР фінансувалася з казни. Нарешті, і це головне, він доручив Центральній Раді вислати до Тимчасового уряду делегацію, яка б поставила перед ним конкретні українські домагання й обрав Український генеральний військовий комітет, який увійшов до складу УЦР і займався виключно військовими справами.

Всебічно підтримав Центральну Раду і Третій Всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся у Києві в останній декаді жовтня 1917 р., коли радикалізація настроїв у війську стала доконаним фактом. З'їзд наказав Центральній Раді та Генеральному Секретаріатові взяти "всю повноту влади на всій території України в свої руки", більше того, він вимагав "од свого найвищого революційного органу — Центральної Ради — негайного оголошення на найближчій своїй сесії **Української Демократичної Республіки** в етнографічних межах України".

Цікавою була постанова з'їзду "Про українізацію війська". Вона теж була суголосна лінії УЦР і починалась із заперечення необхідності існування постійного війська, яке у федеративній державі повинно підлягати федеральній владі і могло стати сліпим знаряддям в її руках (дослівно у резолюції: "сліпим знаряддям пануючих класів в їх шовіністично-імперіалістичних змаганнях"). Натомість з'їзд висловився за народну міліцію, реорганізацію постійної армії на національно-територіальній основі. Вказуючи на перешкоди, які чинив Тимчасовий уряд українізації війська, з'їзд висловився за те, "щоб цю справу було цілком передано в руки генерального секретаря військових справ, а також, щоб по всіх українізованих дивізіях та при арміях було призначено Центральною Радою комісарів"³⁸.

Як бачимо, українці-вояки не критикували військову політику Центральної Ради, а всебічно її підтримували, бо вона була суголосна їх поглядам. Принципи, на яких будувалася ця політика, давали змогу не лише

почати формування власних національних Збройних Сил, нехай і названих народною міліцією, а й створювали легітимні підстави для виведення з України інонаціональних військових підрозділів.

З перших днів революції українці намагалися привернути увагу Тимчасового уряду до своїх проблем. Проте уряд не квапився з вирішенням українського питання, відкладаючи його на розгляд Всеросійських Установчих Зборів. Одночасно з нерозумінням уряду український національно-визвольний рух весною 1917 р. нагтовхнувся на відкриту протидію російського націоналізму в Україні та недружелюбність загальноросійської революційної демократії. Особливо помітно ситуація загострилася з другої половини березня, коли українці замість культурно-освітніх вимог почали висувати політичні гасла й оголосили про скликання Всеукраїнського національного конгресу. Голова Київської ради робітничих депутатів есер П. Незлобін публічно обіцяв розігнати конгрес революційними багнетами, якщо він надумає оголошувати себе Українськими Установчими Зборами і запроваджувати автономію. Російські націоналісти напередодні конгресу створили союз “югороссов”, покликаний до боротьби з українським рухом. 11 квітня редактор газети “Киевлянин” В. Шульгін зробив рішучий випад проти українського руху, назвав роботу національного конгресу найбільшою історичною підтасовкою, а в кінці своєї статті оголосив, що “українським організаціям, українським вимогам повинні бути протиставлені організації і вимоги російські (русские)”.

Прохолодне ставлення уряду, його прагнення дистанціюватися від Центральної Ради, активізація антиукраїнських настроїв серед неукраїнської частини населення не створювали ґрунту для переговорного процесу. Центральна Рада зволікала з рішучими кроками, аж доки не відчула за собою масову національну підтримку. “Перший Український військовий з’їзд, який зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень [...] поклав край ваганням і нерішучості Центральної Ради”, — засвідчив П. Христюк³⁹.

16 травня до Петрограда прибула повноважна українська делегація на чолі із заступником голови УЦР В. Винниченком. У портфелі делегації лежав пакет документів, підготовлених на випадок, якщо уряд погодиться на пропозиції Центральної Ради. Головна з них полягала в тому, щоб уряд висловив своє позитивне ставлення до автономії України, практичного здійснення якої українці погоджувалися чекати до Всеросійських Установчих Зборів.

Не знайшовши порозуміння з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих депутатів, українська делегація наприкінці травня повернулася до Києва. Незважаючи на очевидну невдачу, ця поїздка багато що прояснила і створила умови для переходу у наступ. “Треба було йти революційним шляхом, шляхом доконаних фактів, — згадував М. Ковалевський. — І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла”⁴⁰.

Найвагомішим з таких фактів стало проголошення Центральною Радою І Універсалу. Непоступливість уряду зазнала осуду в українському середовищі, а радикальні дії Ради викликали бурю захоплення. На адресу УЦР після 10 червня надійшли сотні телеграм, які підтримували ідеї Універсалу і ганьбили урядове рішення. Обговорення Універсалу стало загальнонародною справою і перетворилося в свого роду плебісцит, в ході якого визначалася недовіра до уряду і підтримка Центральної Ради. Суспільна думка поділилася на симпатиків та антипатиків Універсалу. Табір останніх творили російські націоналісти і російська революційна демок-

ратія. Кадетська “Речь”, меншовицька “Рабочая газета”, есерівське “Дело народа” відкрито критикували Універсал, звинувачували Центральну Раду за “ленінство у національному питанні”⁴¹. Особливо ворожу позицію зайняв “Киевлянин” В. Шульгіна. В протигагу українській делегації у Петроград відправилися з Києва контрверсійна делегація товариства “Русь”, “югороссов” та “Русского торговопромышленного общества”. З початку червня у київських радах робітничих і солдатських депутатів перманентно обговорювалося національне питання. 15—16 червня на об’єднаному засіданні виконкомів громадських організацій Києва була схвалена резолюція, яка засуджувала дії Центральної Ради. Нарада ж Київського губернського і повітового земств Універсал підтримала і висловила готовність працювати у тісному контакті з УЦР і до того ж вирішила надати їй матеріальну допомогу. Аналогічну позицію зайняла нарада Полтавського губернського земства, численні повітові селянські з’їзди. В непоодиноких випадках Центральну Раду бажали бачити Українським Тимчасовим урядом, а Універсал ухвалювали рішуче втілювати у життя.

Аналізуючи тогочасні події, не можна не помітити, що Універсал викликав нове після повалення самодержавства потужне революційне піднесення мас, ще дужче сконсолідував український національно-визвольний рух, а Центральну Раду зробив безсумнівним політичним лідером України. Одностайна підтримка Універсалу українцями-вояками перетворила УЦР у політичну фігуру загальноросійського масштабу, протистояння з якою не обіцяло нічого втішного для Тимчасового уряду.

Енергія, з якою вибухнув український рух, його консолідованість і одностайність у підтримці Універсалу змусили російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати відкриту боротьбу з УЦР безперспективною. Тим же шляхом пішов і Тимчасовий уряд. 16 червня прем’єр-міністр Росії Г. Львов звернувся з відозвою до українського народу, в якій намагався довести, що Тимчасовий уряд не ворог Україні, що він вважає своїм обов’язком “прийти до згоди з громадсько-демократичними організаціями України відносно тих перехідних заходів, які в подальшому можуть і повинні бути схвалені, щоб забезпечити права українського народу у місцевому управлінні та самоуправлінні, в школі та суді — заходів, які підготовляють перехід до того остаточного вільного ладу, який Україна повинна отримати з рук Всенародних Установчих Зборів”. Але, зрештою, прем’єр закликав українців “не йти згубним шляхом розділення сил вільної Росії”⁴². Через кілька днів уряд направив до Києва повноважну делегацію з чотирьох міністрів для ведення переговорів з Центральною Радою.

Досягнутий під час переговорів компроміс, як і його наслідок II Універсал Центральної Ради, безумовно, не мали такого суспільного резонансу як I Універсал, проте нам не вдалося знайти документів, які б зафіксували негативне ставлення українців до досягнутої угоди. З окремих виявлених резолюцій можна зрозуміти, що угода розглядалась як певний крок вперед до реалізації ідеї автономії. Жителі Канева 4 липня урочисто відсвяткували оголошення II Універсалу й ухвалили визнати “Центральну Українську Раду, яко володаря, як вищу краєву владу, як тимчасове правительство на Україні”⁴³.

Київський повітовий селянський з’їзд 9 липня ухвалив співзвучну попередньому рішенню резолюцію: “Вітати Центральну Українську Раду як вищий законодавчий орган всієї України”, а Генеральний Секретаріат визнати “тимчасовим революційним правительством, виконувати всі його постанови та накази і проводити їх у життя”⁴⁴. II Універсал вніс певне за-

мирення в міжетнічні стосунки, його вітали не лише українці, а й росіяни, поляки, євреї. Громадські організації північних повітів Чернігівської губернії, які відзначалися поліетнічним складом населення, зібравшись на нараду 9 липня у Новозибкові, вирішили, що “північні повіти губернії (Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький та Новгород-сіверський) не відділяються від південних, а залишаються на території автономної України з обов’язковим забезпеченням прав меншин”⁴⁵. 11 липня представники національних меншин уперше взяли участь у роботі Малої Ради, в лавах якої активно готувався “Статут вищого управління України”. Здавалося, що принаймні de-facto питання національно-територіальної автономії України вже вирішене. Але, як з’ясувалося згодом, це була оманлива поверхова візія.

Угода між урядом і Центральною Радою мобілізувала антиукраїнські сили. В знак протесту проти київських домовленостей на початку липня Тимчасовий уряд залишили міністри-кадети, за ними у відставку пішов прем’єр-міністр Г. Львов. Уряд болюче переживав кризу та зміну персонального складу. Природу липневої міністерської кризи ініціатор київських переговорів І. Церетелі пояснював тим, що керівники кадетської партії перейшли на позиції великодержавного шовінізму та російського націоналізму. Висунувши гасло боротьби з автономістськими прагненнями народів Росії, “вони сподівалися пробудити націоналістичні інстинкти в російських (руських) народних масах і знайти серед цих останніх в царині національного питання більше співчуття, ніж в питаннях соціального законодавства чи аграрних заходів, де їх класова позиція відштовхувала від них широкі трудящі верстви російського народу”⁴⁶. Певним чином це їм вдалося.

26 липня у Києві відбулася ганебна збройна провокація донських козаків та кірасирського полку проти українського полку Б. Хмельницького. В момент виступу з Києва на фронт богданівці були обстріляні, і 20 з них загинули. Інцидент з богданівцями показав, якою непростою виявилася справа українізації в армії. Вона гальмувалася не стільки тим, що уряд ухилився від чітких рішень, скільки від опору українізації російського офіцерства та рядового складу. Найбільшими ворогами українізації ставали члени військових комітетів тих полків і дивізій, в яких передбачалася українізація. Як приклад, наведемо лише один документ-звернення комісара Південно-Західного фронту до головнокомандуючого того ж фронту: “До мене надійшло прохання дивізійного комітету і всіх полкових комітетів 56-ї піхотної дивізії про зупинення її українізації. За всіма наявними даними ця дивізія міцна і боездатна. Українізація її була б великою помилкою, бо, знищуючи боездатну одиницю, вона дала б навзаєм те, що ми маємо в особі 153 дивізії. Представники Центральної Ради у розмові з комісаром Йорданським самі просили давати для українізації небоєздатні дивізії. В даний момент число українців у дивізії не перевищує 30 %. З огляду на все це я цілком і повністю підтримую прохання представників дивізії”⁴⁷.

Загалом процес українізації частин російської армії вимагає окремої розмови, а передусім копіткої роботи з фондами Російського державного військово-історичного архіву, в яких зберігаються сотні, якщо не тисячі документів, дотичних цієї теми. Доречно буде лише відзначити, що тільки ідейно заангажовані історики і ті, які ніколи всерйоз не працювали над джерельною базою проблеми, можуть розмірковувати про свідоме нехтування Центральною Радою проблемами армії і всю провину за провал проекту “українізації” складати на неї. На наш погляд, до цього спричини-

лись абсолютно інші фактори, покликані до життя загальним ходом війни та внутрішнім станом армії. Не випадково командир 34-го армійського корпусу П. Скоропадський на початку серпня 1917 р. просив начальника штабу Південно-Західного фронту здійснювати жорстку фільтрацію поповнення, що направлялось у корпус з Двінського та Петроградського військових округів. У разі неможливості відбору він просив взагалі не направляти такі поповнення до корпусу, свідомо побоюючись їх анархістських настроїв та недисциплінованості.

Після липневих поразок на фронті російська армія назагал не лише втратила боездатність, але й залишки організованості, вона почала стрімко перетворюватися в страшну деструктивну силу, яка стала найголовнішою загрозою стабільності суспільства. Одним з перших про це публічно заявив М. Грушевський. 8 серпня в “Народній волі” він опублікував статтю “Чорна пляма”, в якій засудив дії армії під час відступу з Галичини, назвав російську армію страшною, темною, руйнівною силою. М. Грушевський вважав, що цього могло не статись, якби відбулося запропоноване УЦР переформування армії за територіально-національним принципом, а також, якби військові органи Української Центральної Ради були наділені не лише моральною, але й реальною виконавчою владою. Висновок статті лаконічний: того, що сталося, вже не змінити, але згадані помилки треба негайно виправляти, щоб подібного не сталося на Волині та Поділлі. На жаль, сумні прогнози лідера УЦР дуже швидко збулися.

У липні в російській пресі почалися інсинуації на тему таємних сусунків УЦР з урядами Австро-Угорщини та Німеччини. Як по команді активізувалася діяльність шовіністичних російських організацій, які демонстративно протестували проти “примусової українізації”, доводили, що політика Центральної Ради є ворожою Росії й не відповідає бажанням більшості місцевого населення. Показовою в цьому сенсі була стаття В. Шульгіна “Против насильственной украинизации Южной Руси”, опублікована “Киевлянином” 18 липня. Її автор звинувачував Тимчасовий уряд у тому, що він не мав права домовлятися з Центральною Радою, як і визнавати Південь Росії Україною, а його населення — українцями. Співзвучним статті В. Шульгіна виявився лист ради професорів Київського університету до Тимчасового уряду. По суті, це був політичний наклеп. Стара реакційна професура залякувала владу тим, що позиція керівників українського руху у Києві загрожує російським загальнодержавним інтересам. У неї не було сумніву, що “мова йде про досягнення чогось багато більшого, ніж обласна автономія України, що керівники українського руху прагнуть до повного політичного відмежування і відчуження від решти Росії тих областей, які вони визнають українськими”⁴⁸.

З подібних позицій атакував уряд великий промисловець М. фон Дітмар. Він різко заперечував проти включення до складу автономної України Харківської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній, на території яких розташовувалися Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни. Для нього було цілком недопустимим, щоб вугільна та металургійна промисловість були передані “провинциальной автономии и может быть даже федерации, основанной на резко выраженном национальном признаке”. Якщо децентралізація Росії і допустима, вважав він, то поза всякими національними автономіями. Один з його головних висновків: “...Весь Харьковский район в составе губерний Харьковской, Екатеринославской, Таврической и части Херсонской должен быть совсем исключен ввиду его государственного значения из района предполагаемой автономии украинской, ибо нельзя производить опаснейших

экспериментов в области, которая никогда и ни под каким видом не подлежит какому-либо отчуждению как важнейшая часть государственного организма”⁴⁹. Це була відверта спроба тиску на уряд правих російських кіл, консолідуючим центром яких стала партія кадетів. Саме кадети були ініціаторами зламу урядом досягнутих у Києві домовленостей.

Кадетська “Речь” 2 серпня в статті “Украинские трудности” закликала уряд в українському питанні піти далі шляхом, яким він пішов, розпустивши фінляндський сейм. У контексті цих подій 4 серпня Тимчасовий уряд замість того щоб схвалити “Статут вищого управління України”, видав “Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду”, якою обмежив дію повноважень Генерального Секретаріату території Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній і до того ж скасував секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

Урядова інструкція викликала довгу і болючу кризу Центральної Ради, яку розривали суперечності та сумніви при спробі визначити своє ставлення до урядового рішення. Нарешті, Рада згодилася на інструкцію. Найповніше пояснення цієї позиції дав М. Грушевський у статті “Україна дійде свого”⁵⁰. Головні ідеї статті такі: УЦР добре розуміла, що від Тимчасового уряду, в якому гору взяли централісти-кадети, ворожі до українського руху, більшого за інструкцію сподіватися не варто. Тому частина Центральної Ради кликала до розриву з урядом і повернення до революційної роботи, проте інша частина вважала необхідним використати ті реальні підстави, які “давала для утворення нового ладу на Україні навіть така “куца” автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня”. Звернемо увагу ще на одну важливу деталь, якою оперував М. Грушевський. Він говорив про велику масу людності (української та неукраїнської), яка не хотіла, щоб УЦР розривала з урядом, а творила новий лад у порозумінні з ним. Можливо, це була одна з найсуттєвіших помилок Центральної Ради — морально зв’язати себе з урядом, який з початку осені 1917 р. почав стрімко втрачати владу і контроль над країною.

В широкому потоці радикалізації суспільних настроїв з початку осені 1917 р. не важко було помітити українські голоси, які таврували Тимчасовий уряд за штучне розчленування України та перепони, які він чинив діяльності Генерального Секретаріату, і зовсім зникли характерні для початку революції ентузіастичні голоси його підтримки. На шпальтах “Нової ради”, “Народної волі”, “Робітничої газети” друкувалася маса документів, що засвідчують протести загальних зборів, з’їздів українських земель, відірваних з-під юрисдикції Генерального Секретаріату, проти антиукраїнської політики Тимчасового уряду. В значній кількості документів висловлювалася моральна підтримка Центральній Раді, а головне, пропагувалася програма конкретних дій, аби зламати ганебний стан речей і повернутися до угоди 3 липня і навіть до квінтесенції І Універсалу: самим творити наше життя.

Так, II конференція УПСР, яка відбулася 4—7 вересня 1917 р., знову повернулася до ідеї якомога швидшого скликання Українських Установчих Зборів незалежно від Всеросійських Установчих Зборів. Ця ж ідея була підтримана 6 вересня виконкомом Всеукраїнської ради робітничих депутатів, а в кінці вересня зайняла центральне місце в декларації Генерального Секретаріату. В ній зокрема йшлося про те, що “основою нового життя кожна нація вважає право на своє національно-державне самовизначення. Українська демократія голосом своїх з’їздів, організацій і революційного парламенту — Центральної Ради — виразно визначила майбут-

ній національно-політичний стан свій як рівноправного, державного тіла в федеративній республіці Росії”⁵¹.

Далі в декларації йшлося про те, що Генеральний Секретаріат має “забезпечити українському народові державне право на його землі”, і розгорталася програма невідкладних дій для порятунку України від економічної руїни, яка насувалася.

У вересні Центральна Рада скликала і провела у Києві з’їзд “поневолевих народів” Росії. Одна з резолюцій з’їзду була цілком однозначно: “Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишали б жодної можливості централізації”⁵².

Одночасно за пропагуванням гасел автономної України, федеративного переустрою Росії УЦР розгорнула критику дій Тимчасового уряду. Спочатку це було зроблено опосередковано, через Всеукраїнську раду селянських депутатів, друга сесія якої відбулася 2—5 вересня у Києві. Вона висловила підтримку Центральній Раді і вимагала від Тимчасового уряду розширити компетенцію Генерального Секретаріату, а також поширити його владу на всю етнічну українську територію.

10 вересня Мала Рада виробила наказ українським посланцям на Демократичну нараду, яка скликалась для підтримки Тимчасового уряду. В наказі йшлося про здійснення автономії України в повному обсязі, визнання за всіма націями нічим необмеженого права на самовизначення, проведення крайових установчих зборів, передання в Україні влади в руки УЦР та Генерального Секретаріату. Коли речник Української Центральної Ради М. Порш намагався ознайомити Демократичну нараду з цим наказом, йому влаштували обструкцію з вигуками: “В Якутський край его!”. М. Грушевський згадував, що після Демократичної наради в українських колах більше, ніж коли-небудь виникло “бажання відчепитися від усяких рахунків з нею(російською демократією. — В. В.) й іти своєю дорогою”⁵³. Досить чітко напрям цієї дороги визначив IV з’їзд УСДРП (30 вересня—3 жовтня 1917 р.). Він визнав “за необхідне поставити на порядок денний партійної діяльності будування Української Демократичної Республіки, котра має стати в федеративному зв’язку з Російською Республікою, а коли би се було можливо, і з іншими європейськими республіканськими державами”⁵⁴. Це завдання з’їзд доручив ЦК УСДРП занести до партійної програми.

20 жовтня у Києві відкрився III Всеукраїнський військовий з’їзд. Вітаючи делегатів з’їзду, один з лідерів українських есерів М. Ковалевський почав з того, що надії, викликані I Універсалом, не виправдалися через те, що керівники УЦР стали на компромісний шлях, проти якого заперечували українські есери. Тепер УПСР закликає, наголосив М. Ковалевський, до “утворення власними силами Української Демократичної Республіки”⁵⁵.

З’їзд привітав цей заклик оплесками і вніс його до своїх резолюцій***. Не менш радикальним був виступ В. Винниченка, який заявив, що генеральні секретарі не є чиновниками Тимчасового уряду, а сам Генеральний Секретаріат непідзвітний Тимчасовому уряду, а тільки українській демократії, що його утворила. Отже, найчисленніші і найвпливовіші українські партії (УПСР та УСДРП), які мали більшість у Центральній Раді, взяли курс на проголошення України демократичною республікою.

Невідомо, коли і в який спосіб УЦР вдалося б проголосити таку республіку, якби Тимчасовий уряд залишився при владі. Найвірогідніше, це сталося самочинно за сценарієм проголошення I Універсалу, але швидко

падіння уряду знищило останні ймовірні перешкоди на цьому шляху. Проголошення III Універсалом Української Народної Республіки логічно завершило розвиток українського національно-визвольного руху проголошенням державного статусу України. На початку листопада в Україні не виявилось сили альтернативної українському рухові та його керманичу — Українській Центральній Раді. Звичайно, історик не повинен ідеалізувати силу цього руху, якому, зрештою, не вдалося утримати досягнуте. Знову ж таки причини цієї невдачі були відносні і лежали не стільки в природі національно-визвольного руху, скільки в загальному контексті його розвитку. На цю обставину ще в кінці серпня вказував у статті “Півроку” С. Єфремов: “Ми не ізольовані од загальноросійського життя, бо разом з ним ми пережили й наростання, і спадання революційної хвилі, бо разом терпимо і од безладдя та хаосу всередині, і од погрому на фронті, і од анархічних виступів тих елементів, що далеко заносяться, і од харчової та залізничної небезпеки, і навіть од того специфічно українофобського галасу, який не самим нам шкодить”. А завершує статтю автор зовсім пророчою і разом з тим очевидною думкою: “... Знов приходить найперше завдання — розв’язатися з проклятою війною, щоб мати вільну, незв’язану руку хоча б на внутрішнього ворога. Воювати на два фронти, перебудувати своє і разом почувати як падає обух на голову зверху — це хоч кому не під силу”⁵⁶.

На початку листопада 1917 р., коли більшовики оружно повалили владу Тимчасового уряду в Петрограді, а на вулицях Києва теж пролилася кров, С. Єфремов знову повернувся до роздумів над перебігом революційних подій, і їх ймовірними перспективами. Його непокоїло безпрецедентне зростання насильства в суспільстві, яке він ототожнював з більшовизмом. “Спілка з большевизмом, хоча б на хвилину, хоча б з непорозуміння — це розпад українства, — писав Єфремов. — Я раз у раз був єретиком у питанні про потребу влади в українських руках тепер. Я завжди думав, що нам треба поглиблювати організаційну роботу, будувати з фундамента — і до даху само собою дійшло б, але дійшло б органічно, неминуче, так само неминуче як сталося національне відродження українського народу. Власть сама прийшла б без усякого форсування, але прийшла б от як стиглий плід сам падає з дерева. Тепер прийшла вона за таких обставин, які нехтують самий принцип влади, і на слабкі плечі впала така вага, яку хто зна чи видержать вони”⁵⁷.

Треба, очевидно, погодитися, що історія поставила українців перед завданнями надто великих масштабів і складнощів, до вирішення яких вони не були сповна підготовлені. Але й те, чого вдалося досягти, не може не викликати подиву й поваги.

¹ Див.: *Церетели И. Г.* Воспоминания о Февральской революции. В 2-х кн. — Кн. 2. — Париж, 1963. — С. 69.

² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч 3. — Варшава, 1934. — С. 327—328.

³ Там само. — С. 340—343.

⁴ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 2 квітня.

⁵ Украинская жизнь. — Москва. — 1917. — № 1—2. — С. 4—8.

⁶ Українське слово. — Одеса. — 1917. — Травень.

⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2-х т. — К., 1996—1997. — Т. 1. — С. 40.

⁸ Рідне слово. — Харків. — 1917. — 1 квітня.

⁹ Там само.

¹⁰ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 22 березня.

¹¹ Черниговская земская газета. — 1917. — 24 марта.

^{1 2}Там само. — 1917. — 14 квітня.

³З цього приводу цікавими видаються думки В. Винниченка, якими він у травні 1917. р. поділився з І. Церетелі, а той навів їх у своїх спогадах: “То, что произошло после революции на Украине и в других меньшинственных областях, — сказал Винниченко, — показывает, что национальные движения не являются продуктом пропаганды, агитации и заранее выработанных программ. Они коренятся в подсознательной психологии угнетенных национальностей и прорываются наружу при первой возможности с силой законов природы. Вот, возьмите пример Украины. Мы, украинцы, до революции сделали очень мало для пропаганды идеи национальной автономии. [...] В национальной сфере наше внимание было сосредоточено на защите украинской культуры, на ограждении украинского языка, театра, литературы от преследований власти. Казалось, наш народ был мало подготовлен к идее национальной автономии. А между тем, после победы революции, стоило Раде созвать украинский национальный съезд и обратиться к народу с призывом требовать введения национально-территориальной автономии, как во всей нашей стране, в самых глухих украинских волостях и селах, этот призыв встретил такую воодушевленную поддержку, которая своей всеобщностью и элементарной силой поразила даже нас, основателей Рады” (*Церетели И. Г.* Указ. соч. — Кн. 2. — С. 83).

¹³ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С. 278.

¹⁴ Нова рада. — 1917. — 25 березня.

¹⁵ Див.: Українська жизнь. — 1917. — № 1—2. — С. 4—8.

¹⁶ *Лотоцький О.* Назв. праця. — С. 327—328.

¹⁷ *Грушевський М.* Повороту нема // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 99.

^{**} Тут варто згодитися з оцінкою, яку дав українському консерватизму М. Ковалевський. Він пише: “Пробудження українського консерватизму сталося запізно і революція 1917 року застала його не сконсолідованим і не об’єднаним. Це була причина, чому наші консервативні елементи з’явилися на політичній арені лише тоді, коли в Києві під опікою німецької окупаційної влади зібралися майже з цілої Російської імперії реакційні елементи, для яких самостійність України була явищем переходовим на час історичної відсутності імператорської Росії. Українські консервативні елементи навіть за часів гетьманату не спромоглися на політичний відрух, який би допровадив, хоч може й з великим запізненням, до утворення політичної організації українського консерватизму. Навіть і в цьому часі український консерватизм становив собою ніби місцевий додаток з кольоритними відмінами до загальної російської реакції. Тому й роля таких великих і талановитих ідеологів консерватизму, як, наприклад, Вячеслава Липинського чи Дмитра Дорошенка, зійшла скоріше до дефензиви перед реакційними “єдинонеделімовцями” і до оборони національних прав українського народу перед русифікаційним курсом гетьманату, як до наступальної політичної діяльності для здійснення їх політичної програми” (*Ковалевський М.* Назв. праця. — С. 262—263.).

¹⁸ Южный край. — Харьков. — 1917. — 23 марта.

¹⁹ Нова рада. — 1917. — 15 червня.

²⁰ Державний Архів Російської Федерації (далі — ДА РФ). — Ф. 1778, оп. 1, спр. 244, арк. 7.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 23, арк. 9 зв.

²² Нова рада. — 1917. — 28 березня.

²³ Наше життя. — Петроград. — 1917. — 29 березня.

²⁴ Робітнича газета. — 1917. — 30 березня.

²⁵ Нова рада. 1917. — 9 квітня.

²⁶ Там само.

²⁷ Робітнича газета. — 1917. — 7 квітня.

²⁸ *Галаган М.* З моїх споминів. В 4-х ч. — Львів, 1930. — Ч. 2. — С. 106.

²⁹ Робітнича газета. — 1917. — 7 квітня.

³⁰ Боротьба. Орган ЦК УПСР. — 1917. — № 2. — С. 5—7.

³¹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917—1920 рр. — Т. 1. — Відень, 1921. — С. 26.

³² *Галаган М.* Назв. праця. — Ч. 2. — С. 111.

³³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... — Т. 1. — С. 54, 58.

³⁴ Рідне слово. — 1917. — 22 квітня.

³⁵ Народна воля. — 1917. — 17(04) травня.

³⁶ *Грушевський М.* Спомини. // Київ. — 1989. — № 9. — С. 127.

³⁷ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 7. — Травень.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 2, арк. 93—1—1.

³⁹ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 1. — С. 55.

⁴⁰ *Ковалевський М.* Назв. праця. — С. 342.

- ⁴¹ Дело народа. — 1917. — 16 июня.
- ⁴² Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. — Т. 3. — М., 1930. — С. 61—62.
- ⁴³ Народня воля. — 1917. — 21(08) липня.
- ⁴⁴ Нова рада. — 1917. — 11 липня.
- ⁴⁵ Черниговская земская газета. — 1917. — 18 июля.
- ⁴⁶ Церетели И. Г. Указ. соч. — Кн. 2. — С. 161.
- ⁴⁷ Російський Державний військово-історичний архів. — Ф. 2067, оп. 1, спр. 2988, арк. 5.
- ⁴⁸ Революция и национальный вопрос... — С. 177—178.
- ⁴⁹ ДА РФ. — Ф. 1779, оп. 2, спр. 187, арк. 40—42.
- ⁵⁰ Народня воля. — 1917. — 6 вересня (24 серпня).
- ⁵¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали... — Т. 1.. — С. 323.
- ⁵² Там само. — С. 308.
- ⁵³ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 147.
- ⁵⁴ Робітничая газета. — 1917. — 5,7 жовтня.
- ⁵⁵ Христюк П. Назв. праця. — Т. 2. — С. 40.
- ^{***} Кількома днями раніше (12—14 жовтня) рішення про “конечну потребу утворення Української демократичної республіки в Російській Федерації з повною владою Центральної Ради” ухвалив з’їзд “Української лікарської спілки” та військових лікарів і фельдшерів фронту і тилу (Нова рада. — 1917. — 18 жовтня).
- ⁵⁶ Нова рада. — 1917. — 29 серпня.
- ⁵⁷ Нова рада. — 1917. — 4 листопада.

